

Verkenningen van de open samenleving Enige reflecties naar aanleiding van het OSA- werkdokument 'Stratificering 1974-1988'

Arie Glebbeek*

Nederland lijkt nog steeds grondig in verandering. Weliswaar zijn de democratiseringsjaren wat in de vergetelheid geraakt, een terugkeer naar het autoritaire klimaat van de jaren vijftig heeft evenmin plaatsgevonden. De onderwijsdeelname blijft explosief stijgen, relatievormen zijn diverser dan ooit, en de ontzuiling zet door nu ook het omroepbestel door de commercie om zeep wordt gebracht. Het ontzag voor autoriteit is verder getaand, de directeur heet Jan, de professor Wout en de minister Hanja, en niemand toont méér respect voor ze dan ze werkelijk verdienen. Het bedrijfsleven en de markteconomie maakten in de jaren tachtig een opmerkelijke materiële en ideologische comeback. De vraag is of daarmee ook een meer open en concurrerende samenleving is ontstaan. We horen van 'flexibilisering', 'individualisering', 'marktgerichtheid' en het lijkt of standen en klassen er niet meer toe doen. De ideologie dat het louter van je eigen inspanningen afhangt waar je in de samenleving terecht komt, heeft sterker postgevat dan ooit. Gelukkig zijn er sociologen die af en toe controleren of het beeld met de werkelijkheid klopt.

Jos Dessens, Wim Jansen en Wout Ultee zijn zulke sociologen, die hun sporen in het stratificatie-onderzoek ruimschoots hebben verdiend. In 1990 publiceerden zij ten behoeve van de OSA een rapport waarin wordt geprobeerd de balans van 'Stratificering' over de periode 1974-

1988 op te maken. Het aardige van dit rapport is onder meer dat het inzichten en methoden uit het terrein van het stratificatie- en sociale mobiliteitsonderzoek toepast op de processen van de arbeidsmarkt.

De openheid van de samenleving wordt in de optiek van dit rapport bepaald door drie zaken:

a De continuïteit van iemands positie op een dimensie van stratificatie. Bijvoorbeeld: komen kinderen in grote lijnen in dezelfde sociale laag terecht als hun ouders? (intergeneratiemobiliteit). Ondergaan mensen tijdens hun beroepsloopbaan sterke wisselingen van sociale status? (intrageneratiemobiliteit).

b De samenhang tussen iemands posities op verschillende dimensies van stratificatie. Gaat een hoog inkomen altijd samen met een hoge opleiding, een hoog beroepsprestige en aantrekkelijke werkomstandigheden, of is er veeleer sprake van 'compenserende ongelijkheden'?

c De samenhang tussen de stratificatieposities van huwelijkspartners. 'Trouwt geld altijd met geld' of is het gebruikelijk dat mensen van heel verschillende status met elkaar door het leven gaan? In dat laatste geval zou de ongelijkheid die tussen individuen bestaat sterk worden afgevlakt op gezinsniveau.

Een paar saillante resultaten zijn:

– Intrageneratiemobiliteit is verre van spectaculair. In de periode 1980-1985 zijn slechts weinig mensen van functieniveau (zevendeling), beroepsprestige (U&S-schaal) of sociale klasse (EGP-indeling) veranderd. Voor zover mobiliteit optreedt, is die over korte afstand. Als we werkloosheid verdisconteren, is er in de genoemde periode zelfs meer sprake geweest van sociale daling dan van stijging.

– Bij een aantrekkende economie profiteren werklozen het minst. Hun kansen op werk nemen weliswaar toe, maar de kansen van de

* Drs. A.C. Glebbeek is verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

werkenden om werk te behouden zijn sterker gestegen. De categorie van werklozen is hierdoor naar verhouding meer gesloten geraakt.

– Er is in het loopbaanproces sprake van ‘cumulatie-effecten’: eerder verkregen voor- sprongen blijven voordeel bezorgen. Iemands opleidingsniveau houdt een direct effect op het beroepsniveau twintig jaar later, ook als we voor de loopbaan constant houden. Iemands eerste baan blijft van invloed op het beroepsniveau twintig jaar later, ook als voor de tussenliggende banen wordt gecontroleerd.

– Trouwpatronen in de Nederlandse samenleving worden opener. Bovendien dragen zij bij tot een vermindering van de ongelijkheid. Omdat er weinig samenhang is tussen de netto maandinkomens van huwelijkspartners, is de ongelijkheid van gezinsinkomens een stuk geringer dan die van individuele inkomens. Voor uurinkomens ligt dit ingewikkelder: die hangen wel sterk samen tussen huwelijkspartners, ten dele zelfs buiten hun opleidingsniveau om.

De resultaten zijn overwegend verkregen met behulp van loglineaire analyses. Deze analyse- techniek wordt in het rapport helder uitgelegd. De techniek heeft het voordeel dat gegevens van een nominaal of ordinaal meetniveau in de vorm van meerdimensionele kruistabellen multivariaat kunnen worden geanalyseerd. Het nadeel is dat het uitmondt in de toetsing van nogal abstracte en niet direct inzichtelijke modellen, waardoor de teksten een sterk technisch karakter krijgen. Ik heb waardering voor het rapport omdat op consciëntieuze wijze met geavanceerde methoden en fatsoenlijke data geprobeerd wordt vat te krijgen op een materie waarover gewoonlijk veel speculaties in omloop zijn. Toch zijn er kritiekpunten, die vooral voortvloeien uit de te weinig bereflecteerde manier waarop de stratificatiemethodiek is toegepast op de arbeidsmarkt. De onderstaande opsomming kan van dienst zijn bij voortgezet onderzoek langs deze lijn.

1 *Bij de toepassing van aan het traditionele (intergenerationele) mobiliteitsonderzoek ontleende analysemethoden op intra-generationale mobiliteit heeft te weinig bezinning plaatsgevonden op de conceptuele implicaties. Met name op de punten van de relatieve mobiliteit en de uitwisseling tussen posities mogen beide niet overeenkomstig worden behandeld.*

Of in simpel Nederlands: een arbeidsmarkt is

geen schiettent (‘nieuwe ronde, nieuwe kansen’) en arbeidsmarktloopbanen zijn niet zonder structuur. Voor een beoordeling van de ‘openheid’ van de arbeidsmarkt moet met deze uitgangspunten rekening worden gehouden, wil die openheid althans niet verworden tot een puur formeel, academisch en wereldvreemd concept. In concreto gaat het me om drie punten:

– De werkwijze van de auteurs om voor veranderde randtotalen te corrigeren.

Deze werkwijze is regelrecht overgenomen uit het stratificatie-onderzoek. Het idee is dat mobiliteit van zonen ten opzichte van vaders voor een deel komt door de openheid van de samenleving (‘zuivere’ of ‘circulatie’-mobiliteit), maar voor een ander deel noodzakelijkerwijs wordt afgedwongen door de verandering van de beroepenstructuur (‘gedwongen’ of ‘structurele’ mobiliteit). Om de zuivere mobiliteit op het spoor te komen, en daarmee de openheid van de samenleving vast te stellen, is het gebruikelijk geworden de structurele mobiliteit van de totale mobiliteit af te trekken, dat wil zeggen: te corrigeren voor een verandering van de randtotalen. (Vandaar dat ook wel van ‘relatieve mobiliteit’ wordt gesproken). Nu is deze correctie op de randtotalen ook bij intergeneratiemobiliteit niet zonder bezwaren. Niet alleen hebben de ‘beroepenstructuren’ van de vaders betrekking op sterk uiteenlopende tijdstippen, bovendien brengt de rationaliteit van mobiliteitstabellen met zich mee dat het katholieke boertje met twaalf kinderen daarin sterker meetelt dan de homofiele onderwijzer. Deze beide bezwaren gelden niet voor intragenerationele mobiliteit, en het kan zijn dat de auteurs zich daarom hebben laten verleiden tot een correctie voor de randtotalen, zonder zich rekenschap te geven van het feit dat hier weer andere, nog sterkere bezwaren gelden. Als tussen 1980 en 1985 het gemiddelde beroepsniveau van één en dezelfde groep mensen is gestegen, komt dat minder door exogene maatschappelijke veranderingen dan door het feit dat een deel van deze groep carrière heeft gemaakt. Sterker nog: als loopbanen gaan zoals zij moeten gaan, moeten de randtotalen wel veranderen. Hoe kan deze groep anders stijging doormaken? Door dat weg te snijden, snijdt je de essentie weg. Nu denk ik niet dat deze gang van zaken voor de conclusies in het rapport dramatisch is, maar als werkwijze lijkt het me

princiepelijk verkeerd. Vandaar mijn stelling: *Bij intragenerationele mobiliteit veranderen randtotalen niet alleen door autonome ontwikkelingen, maar ook door de rationaliteit van het loopbaanproces zelf. Correctie voor verandering in randtotalen ('gedwongen mobiliteit') is daarom zeker bij paneldata onzinnig.*

– De eis van de auteurs dat individuen op de arbeidsmarkt voortdurend stuivertje moeten wisselen, wil van een open samenleving sprake zijn. Als criterium voor openheid geldt in het rapport, dat mensen die in 1980 een lage positie innemen, in 1985 dezelfde kans op een hoge positie hebben als mensen die in 1980 een hoge positie innemen. Pas dan is sprake van een gelijkwaardige 'wedijver'.

Nu wordt een open samenleving naar mijn idee doorgaans opgevat als een samenleving waarin individuen ongeacht hun sociale herkomst op grond van eigen prestaties hun levensplan kunnen realiseren. Daarbij past dat men in zijn toekomst kan investeren en een loopbaan kan opbouwen. Bovendien kan ook een arbeidsmarkt pas functioneren bij de gratie van individuele zekerheid, opbouw van ervaring en rendement op investeringen. (Zo leert althans de hele moderne literatuur rondom transactiekosten en 'efficiency wages'). Door aan een open arbeidsmarkt de eis van 'stuivertje wisselen' te stellen, verlangen de auteurs dat investeringen verloren gaan en loopbanen worden afgebroken. De consequentie van deze stelling is dat een efficiënte arbeidsmarkt haaks staat op een open samenleving. Excentrieke stellingen moeten ook verkondigd worden, maar het zou de praktische betekenis van deze tak van sociologie sterk reduceren als dit de essentie van haar benadering was. Bovendien is er een evidente spanning met het meer gebruikelijke criterium van openheid: de sociale mobiliteit. Als stelling lijkt mij plausibel: *Naarmate intragenerationele mobiliteit groter is, verliest intergenerationele mobiliteit aan betekenis.* Wie voor een dubbelte geboren is, wordt enige tijd een stuiver en enige tijd een kwartje. In zo'n samenleving verliest stijging/daling ten opzichte van het ouderlijk milieu iedere betekenis.

– De impliciete aanname van de auteurs dat verandering van de beroepenstructuur niets van doen heeft met de openheid van de samenleving. Het basisidee achter het rapport is dat hogere beroepen schaarse goederen zijn en dat

vermindering van die schaarste slechts een gevolg is van 'autonoom verloopende technologische veranderingen' (blz. 18). Maar dit is onderhand een achterhaalde positie in de arbeidssociologie. Zeker vanaf de opkomst van het contingentiedenken heeft de opvatting postgevat dat de functiestructuur een aan de arbeidsmarkt *endogene* ontwikkeling is. (Zie voor een discussie: Wieler en Glebbeek, 1990). In een open samenleving krijgen meer mensen de kans hun talenten te ontplooiën, hetgeen zich onder andere uit in een stijging van de opleidingsniveaus. Werkgevers worden daardoor met andere kosten en baten geconfronteerd bij de inrichting van het arbeidsproces en via dit mechanisme verandert de functie- en beroepenstructuur. Vandaar mijn stelling, die overigens voor meerdere sociologen die zich blind staren op circulatiemobiliteit van betekenis is: *De auteurs vatten de openheid van een samenleving op als de kansverdeling bij een stoelendans. Met de fixatie op relatieve (c.g. circulatie) mobiliteit leggen zij het mobiliteitsproces nodeloos de restrictie van de stoelendans op. Als de beroepen- en functiestructuur van een samenleving mede afhankelijk is van het kwalificatieniveau van de bevolking, betekent een open samenleving dat meer mensen de kans krijgen de bovenlaag te doen groeien.*

Het bovenstaande is wel de essentie van mijn kritiek. Ik heb nog een aantal kleinere punten, die vanuit theoretisch oogpunt niettemin van betekenis zijn.

2 *De stelling dat het onderwijsstelsel tot meer mobiliteit leidt dan de arbeidsmarkt (blz. 46/blz. 64) is misleidend.*

De auteurs komen tot deze bewering, omdat zij meer *intergenerationele* beroepsmobiliteit waarnemen (dus van vaders op zonen) dan *intragenerationele*. Het onderwijs speelt bij het eerste natuurlijk een belangrijke rol, maar het is een vergissing te menen dat de arbeidsmarkt er niets mee te maken heeft. Wil intergeneratiemobiliteit uit de verf komen, dan moet de arbeidsmarkt zodanig 'open' of meritocratisch functioneren dat investeringen in opleiding worden gehonoreerd en gestimuleerd.

Belangrijker is nog dat de bewijsvoering in het rapport niet raakt aan de kern van het reproductiedebat, zoals dat binnen de onderwijssociologie is gevoerd. Daar gaat het namelijk om de

vraag of het soort vaardigheden waarop het onderwijs selecteert méér milieuspecifiek is dan voor het uitvoeren van het werk nodig zou zijn (vgl. Glebbeek en Mensen, 1986). Met andere woorden: de auteurs kunnen op grond van hun gegevens niet uitmaken of de intergenerationele beroepsmobiliteit niet *nóg* groter zou zijn geweest als het onderwijs niet als voornaamste toegangspoort tot de arbeidsmarkt zou functioneren. Zolang deze kwestie niet is opgelost, zijn uitspraken als boven op zijn minst voorbarig.

3 *Dat er in de jaren tachtig meer relatieve daling dan stijging was, hoeft door individuen niet zo te zijn ervaren. Voor hen is absolute mobiliteit meer reëel dan relatieve en bovendien is er waarschijnlijk mobiliteit over kortere afstand dan het classificatiesysteem waarneemt. Dit verklaart mede waarom de jaren tachtig zonder veel sociale spanningen zijn verlopen.*

Hierover kan ik verder kort zijn. De instrumenten waarmee wij ongelijkheid in de vingers proberen te krijgen (beroepsprestige, functieniveau en dergelijke) zijn zonder meer primitief. We hebben dringend behoefte aan betere instrumenten. Een interessant voorstel is recent gedaan door Jencks e.a. (1988) en wat mij betreft zou iets dergelijks ook in Nederland als de bliksem moeten worden uitgevoerd.

4 *De gevonden 'cumulatie-effecten' tijdens de loopbaan duiden eerder op openheid dan geslotenheid.*

De auteurs ontdekten dat twee personen met dezelfde beroepspositie toch verschillende carrièrekansen hebben vanwege hun opleiding en eerdere beroepservaringen. Ze spreken in dit verband van 'cumulatie-effecten'. Dat klinkt vervaarlijk, maar in feite is deze bevinding juist in strijd met de meest 'structuralistische' opvattingen over ongelijkheid in het arbeidsbestel, te weten baanladders en andere modellen die zich op Markov-assumpties beroepen. In deze modellen is pas echt sprake van 'cumulatie', omdat je kansen voor de toekomst volstrekt worden bepaald door je situatie in het heden, en passeerbewegingen buitenom onmogelijk zijn. De bevinding in het rapport is daarentegen in overeenstemming met 'human capital' en 'structurele human capital' (bijvoorbeeld 'tournament mobility') modellen, die een geringere rigiditeit van het loopbaanproces veronderstellen. (Ik kan hierover helaas niet uitweiden, maar verwijs de lezer graag naar het prachtige overzichtsartikel

van Rosenbaum, 1990). Wel wil ik er nog aan toevoegen, dat in de – ook door de auteurs gebruikte – padmodellen de sterkte van het pad tussen de banen doorgaans wordt overschat ten opzichte van andere paden. Dat komt doordat in de gehanteerde regressiemethode de systematische meetfouten van de beroepsprestigescores meewegen en een selectieve uitwerking hebben. Indien hiervoor in een LISREL-analyse wordt gecorrigeerd, blijkt het aanhoudende directe effect van opleiding op de loopbaan nog belangrijker te zijn (Glebbeek, 1991).

5 *Statusinconsistenties kunnen zowel op openheid als geslotenheid van de samenleving duiden.* De auteurs neigen ertoe elke statusinconsistentie als een blijk van openheid op te vatten. De open samenleving wordt gedomineerd door vuilnismannen in een Mercedes, academici in de Bijstand, en professoren die met een loopjongen zijn getrouwd. Naar mijn oordeel is dit een slechts ten dele juiste interpretatie. Statusinconsistenties duiden op een open samenleving voor zover ze betrekking hebben op zaken die volgens de arbeidsmarkttheorie in een *compenserende relatie* staan. De relatie tussen werkomstandigheden en inkomen wordt in het rapport aldus correct geïnterpreteerd. Twijfelachtiger is dat bij de relatie tussen opleiding en beroep/inkomen. Hier is volgens de arbeidsmarkttheorie sprake van een *investeringsrelatie* en een zwakke samenhang kan duiden op een onvolkomenheid van meritocratische mechanismen en daarmee op een gebrek aan openheid van de samenleving.

Het bovenstaande overziend kom ik tot de conclusie dat vrijwel al mijn opmerkingen liggen op het niveau van de *interpretatie*, niet de uitvoering van de analyses. Ultee schreef ooit dat theorie op het terrein van stratificatie en mobiliteit grotendeels een 'doe-het-zelf aangelegenheid' is (Ultee, 1989, blz. 185). Lezing van dit rapport geeft mij vooral aanleiding te wensen dat het theoretisch raamwerk sterker wordt ontwikkeld, teneinde de op zichzelf fraaie empirische exercities wat meer op het rechte pad te houden.

Literatuur

- Dessens, J.A.G., W. Jansen en W.C. Ultee (1990), *Stratificering 1974-1988*, OSA-werkdocument W77, Den Haag, OSA.
- Glebbeek, A.C. (1991), *Perspectieven op loopbanen*. Den Haag, OSA (te verschijnen).

- Glebbeek, A. en Th. Mensen (1986), 'Het onderwijs tussen meritocratie en reproductie'. In: Th. Mensen en W. Meijnen (red.), *Sociale stratificatie en onderwijs*, Lisse, Swets & Zeitlinger.
- Jencks, Chr., L. Perman en L. Rainwater (1988), 'What is a good job? A new measure of labor market success'. In: *American Journal of Sociology*, 93 (6), blz. 1322-1357.
- Rosenbaum, J.E. (1990), 'Structural models of organizational careers: a critical review and new directions'. In: R.L. Breiger (ed.), 'Social mobility and social structure'. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ultee, W.C. (1989), 'Beyond stratification and mobility'. In: W. Jansen, J. Dronkers en K. Verrips (eds.), *Similar or different?*, Amsterdam, SISWO.
- Wielers, R. en A.C. Glebbeek (1990), 'Worden we écht te slim voor ons werk?'. In: *Mens en Maatschappij*, 65 (3), blz. 271-288.

De open samenleving

Een reactie op Glebbeek's commentaar

Jos Dessens, Wim Janssen en Wout Ultee*

In de afsluitende paragraaf van zijn bespreking van 'Stratificering 1974-1988' concludeert Glebbeek dat al zijn opmerkingen op het niveau van de interpretatie liggen. Dat is juist. Na kennis te hebben genomen van zijn opmerkingen kunnen wij stellen dat de kern van de discussie ligt in een verschillende opvatting over 'openheid van de samenleving'. Glebbeek wil een discussie aangaan over wat de openheid van een samenleving nu eigenlijk is, en hij spreekt de hoop uit '... dat het theoretisch raamwerk sterker wordt ontwikkeld, teneinde op zichzelf fraaie exercities op het rechte pad te houden'. Hier wringt echter net de schoen. Theorieën kunnen wat dan ook niet op het rechte pad houden, omdat theorieën per definitie falsifieerbaar zijn en onderzoek op hun falsificering behoort te zijn gericht. Indien de openheid van een samenleving beoordeeld moet worden, kan dat alleen tegen de achtergrond van een politieke discussie over wat een open samenleving inhoudt. De ontkenning van dit politieke element leidt tot het misverstand dat de ene interpretatie van openheid op theoretische gronden te prefereren valt boven een andere interpretatie van open-

heid. In feite lijkt Glebbeek te kiezen voor een interpretatie van openheid die een bepaalde mate van geslotenheid van de samenleving veronderstelt. Vergelijk zijn stelling dat een efficiënte arbeidsmarkt haaks staat op een open samenleving. Echter, wat is een redelijke mate van geslotenheid? Precies, hier kan alleen een politieke beslissing uitsluitsel geven. De keuze tussen verschillende interpretaties van openheid kan derhalve niet theoretisch worden gefundeerd, maar dient plaats te vinden vanuit de vraag welke interpretatie het dichtst aansluit bij de ontwikkeling in het politieke denken over openheid. Deze ontwikkeling wordt door Blau en Duncan (1967) geschetst als een verschuiving van het belang van 'ascription' naar 'achievement'. Naargelang een samenleving meer open is, zullen individuen beter in staat zijn op grond van individuele prestaties hun levensplan te ontplooiën, ongeacht hun milieu van herkomst. In zo'n open samenleving zal de relatie tussen het door de respondent te bereiken beroeps- en functieniveau en dat van diens vader een zwakke zijn. Dit wordt door ons gemodelleerd door na te gaan in hoeverre de samenhang in een intergenerationele mobiliteitstabel (beroep zoon/dochter ten opzichte van beroep van zijn/haar vader) afwijkt van statistische onafhankelijkheid bij gegeven marginalen. Bij alle modellen die door ons worden getoetst geldt dat de waargenomen marginalen gelijk zijn aan de onder het model voorspelde marginalen. Hetgeen impliceert dat we de structurele mobiliteit in de samenleving niet modelleren, maar als gegeven beschouwen. Uitgaande van dit basis-model wordt de circulatiemobiliteit verder gemodelleerd.

Betekent het een zwakke relatie tussen milieu van herkomst en bereikt beroepsniveau nu dat ouders minder geneigd zullen zijn in hun kinderen te investeren, omdat zij steeds minder in staat zullen zijn een bijdrage te leveren aan het levensplan van hun kinderen? Wij denken van niet. Het blijft voor ouders van belang te investeren in het opleidingsniveau van hun kinderen, om hen een zo goed mogelijke uitgangspositie te geven. Waar ouders zulks niet kunnen op grond van financiële beperkingen zien we een bemiddelende rol van de overheid via beurzenstelsels, etcetera. De eventueel aanwezige samenhang tussen beroeps- en functieniveau van respondent en diens ouders wordt door de

* Jos Dessens en Wim Jansen zijn verbonden aan de Vakgroep ETS van de Rijksuniversiteit van Utrecht. Wout Ultee is verbonden aan de Vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

overheid verder verzwakt. Dit laat zien dat het model van statistische onafhankelijkheid een verstandig referentiepunt is om de openheid van een samenleving te beoordelen. Op dezelfde wijze dient het in een open samenleving zo te zijn dat individuele rampen, zoals werkloosheid en arbeidsongeschiktheid mensen zonder aanzien des persoons treffen. Dit betekent dat in een open samenleving de kans voor een werkende om werkloos te worden gelijk dient te zijn aan de kans voor een werkloze op werk, ongeacht het opleidings- en beroepsniveau van het individu. Is dit standpunt nu een ontkenning van het feit dat het voor een goed functioneren van de arbeidsmarkt noodzakelijk is, dat individuen alleen zullen investeren in een opleiding indien zij enige zekerheid hebben dat daar later iets tegenover staat? In alle politieke debatten over openheid is nog nooit getornd aan de relatie tussen opleiding en inkomen. In een open samenleving kunnen individuen met een hogere opleiding een hoger inkomen tegemoet zien. Het past echter niet in het beeld van een open samenleving dat individuen met een hogere opleiding een geringere kans op bijvoorbeeld werkloosheid zouden kunnen verwachten dan personen met een lagere opleiding. Indien zij dit al zouden kunnen bedingen op grond van vraag- en aanbodverhoudingen op de arbeidsmarkt, dan zal de overheid hier corrigerend dienen op te treden via gericht werkgelegenheidsbeleid. In dit opzicht heeft Glebbeek gelijk indien hij opmerkt dat het referentiepunt bij het modelleren van intragenerationele mobiliteit het model van statistische onafhankelijkheid is. Waar het bij intragenerationele mobiliteit in een open samenleving om gaat is de gelijkheid van kansen voor individuen om werkloos te worden, ongeacht hun sociale positie. Evenzo dienen de kansen voor werklozen om werk te vinden even groot te zijn, ongeacht hun sociale positie. Samenvattend kunnen we stellen dat theorievorming ons niet zal helpen bij de interpretatie van de openheid van een samenleving. De beste interpretatie is die welke het dichtst aansluit bij het politieke denken over openheid. Wij menen duidelijk gemaakt te hebben dat onze interpretatie van openheid aan deze voorwaarde voldoet, terwijl de interpretatie die Glebbeek voorstaat dat niet doet. Bovendien is zijn interpretatie in essentie tautologisch, hetgeen haar onbruikbaar maakt in onderzoek. Juist onder-

zoek tegen de achtergrond van een gegeven interpretatie van openheid maakt het mogelijk te beoordelen in hoeverre het politieke denken over openheid zich daadwerkelijk vertaalt in een open samenleving.

We zullen kort ingaan op de door Glebbeek zelf als minder belangrijk aangeduide punten van kritiek.

Met betrekking tot punt 2 menen wij reeds hierboven voldoende te zijn ingegaan. Wat betreft punt 3 zijn we het geheel met Glebbeek eens dat in Nederland snel werk gemaakt dient te worden met onderzoek als dat van Jencks e.a. Op basis van de OSA-gegevens is het niet mogelijk om het op basis van een aantal baankarakteristieken samengestelde instrument te ontwerpen. Overigens is het niet moeilijk om concurrerende verklaringen aan te dragen voor de afwezigheid van veel sociale spanningen in de jaren tachtig. In perioden van hoge werkloosheid zal iedereen zich stil houden, dat wil zeggen proberen te blijven zitten waar hij/zij zit. Bij punt 4 vermogen wij niet in te zien waarom juist binnen Markov-modellen pas echt sprake is van cumulatie. Een Markov-proces heeft geen geheugen, en dus is er *geen* sprake van cumulatie in die zin dat een goede start van iemands loopbaan een duureffect heeft op het verdere verloop van de loopbaan. Met betrekking tot punt 5 heeft Glebbeek gelijk. Statusinconsistentie duidt op een open samenleving voor zover er sprake is van dimensies die in een compenserende relatie tot elkaar staan. Dat kan voor wat betreft de relatie tussen opleiding en inkomen betwijfeld worden.

Tenslotte: Glebbeeks verwijzing naar Ultee's 'doe-het-zelf' theorievorming is uit zijn verband gerukt. Er werd destijds betoogd dat bestaande grootse theorieën onderzoekers zo weinig hulp boden bij het afleiden van toetsbare hypothesen, dat veel van de benodigde theoretische stappen nog door de onderzoekers zelf dienen te worden gezet. Bovendien zijn de vragen die onderzoekers op hun bord krijgen zo complex, dat ze die eerst zelf in een aantal deelvragen uiteen moeten leggen. Het onderscheid tussen probleemformulering en theorievorming blijkt bij Glebbeek niet sterk te leven. We zijn het met Glebbeek eens dat zich op het terrein van mobiliteit en openheid veel meer interessante vragen laten formuleren dan wij hebben gedaan, maar we kunnen achter zijn commentaar geen trits

concrete vragen onderkennen die een bepaalde systematiek vertonen. Vanuit een groot aantal politieke en theoretische achtergronden worden telkens weer andere vragen als zijnde ook interessant bestempeld en nadat een probleem van hot naar her is geschoven, blijft de indruk achter dat het probleem nergens is beland.

Literatuur

- Blau, P.M. en O.D. Duncan (1967), *The American Occupational Structure*, New York, The Free Press.

Piet H. Renooy, *The Informal Economy; meaning measurement and social significance*, Amsterdam, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Regioplan, 1990, 198 blz.

Informele economie vergroot sociale ongelijkheid

De term informele economie zal bij veel mensen vooral vraagtekens oproepen. Bij anderen zal dit begrip beelden oproepen van zwart werkende uitkeringstrekkers of juist van idealistische coöperatieve bedrijfjes. In zijn boek, *The Informal Economy*, vermindert Piet Renooy de onduidelijkheid rond het begrip en doorbreekt hij een aantal stereotype beelden. Onder informele economie wordt het geheel verstaan van informele activiteiten, betalingen, transacties en informeel inkomen. Informele activiteiten zijn die activiteiten die een positief inkomenseffect hebben voor de uitvoerende of de opdrachtgever en waarbij niet of onvoldoende wordt voldaan aan de regelgeving die op de activiteit betrekking heeft. De belangrijkste kenmerken van de informele economie zijn het ontbreken van overheidscontrole en regelgeving en het positieve inkomenseffect voor betrokkenen. Na deze algemene aanduiding van het onderzoeksterrein wordt een onderscheid gemaakt tussen twee sectoren van de informele economie. De eerste is de 'zwarte sector', waarbij men kan denken aan activiteiten als zwart klussen en handel in tweede-handsartikelen. De tweede sector wordt omschreven als de 'huishoudelijke en communale'. Hier gaat het om activiteiten die gericht zijn op besparingen en waarbij geen betalingen plaatsvinden. Als voorbeelden worden huishoudelijk werk en doe-het-zelf activiteiten genoemd. In de hoofdstukken waarin de empirische onderzoeken besproken worden, is

het onderscheid tussen deze sectoren niet altijd even duidelijk terug te vinden.

Bij het Economisch Geografisch Instituut en het onderzoeksbureau Regioplan zijn in de jaren tachtig verschillende onderzoeken verricht naar de aard van de informele economie in Nederland. De studie van Renooy is geschreven op basis van deze onderzoeken. Het ging de onderzoekers niet zozeer om het vaststellen van de omvang van de informele economie in Nederland, alswel om het vergroten van het kwalitatieve inzicht in het fenomeen informele economie. Ze vragen zich onder meer af welke factoren de ontwikkeling van de informele economie kunnen verklaren en of specifieke groepen deelnemen of gebruik maken van specifieke activiteiten. Daartoe is zowel divers empirisch onderzoek verricht als internationaal literatuuronderzoek. Het verslag van het empirisch onderzoek begint in Amsterdam. Hier zijn 36 interviews gehouden met participanten in de informele economie. De eerste informanten waren bekenden en de overigen zijn via de sneeuwbal methode bereikt. Zes geïnterviewden bleken 'sleutel-informanten' te zijn, zij hadden door hun werk of positie overzicht over de informele activiteiten in bepaalde sectoren. Tevens bleken veel mensen gebruik te maken van diensten van bedrijven die gereedschap verhuren, zodat ook onder deze bedrijven een kleine enquête is gehouden. De informele activiteiten die naar voren komen, lopen uiteen van baby-sitten en bijles geven tot straathandel en het zelf maken en verkopen van meubels. In de bespreking van deze resultaten ligt de nadruk sterk op het 'klussen', op de vaardigheden en de organisatie die daarvoor nodig zijn. Het is jammer dat de frequentie waarmee de verschillende activiteiten zijn aangetroffen, niet is weergegeven. Enkele persoonlijke kenmerken van de geïnterviewden maken duidelijk dat jonge, alleenstaande mannen met een hogere opleiding de beste mogelijkheden hebben om geld te verdienen in de informele economie. In de onderzoeksgroep waren slechts vier vrouwen aanwezig, hetgeen de geringe aandacht voor het informele werk dat vrouwen traditioneel doen, kan verklaren. Voor de analyse van de motieven van mensen om actief te zijn in de informele economie wordt een onderscheid gemaakt tussen structurele factoren, zoals een gebrek aan geld en de behoefte om een aantal negatieve aspecten van

werkloos zijn op te heffen, en 'opportunity' factoren, die de achtergrond en vaardigheden van betrokkenen betreffen en hun normen en waarden.

In de interviews gaat het om de aanbieders van informele arbeid. Door middel van een huis-aan-huis enquête onder gebruikers is getracht inzicht te krijgen in de vraagkant van de informele economie en in de 'huishoudelijke en communale sector'. In de enquête is gevraagd op welke wijze mensen in bepaalde diensten voorzien. Een paar voorbeelden van items uit de vragenlijst zijn behangen, schoonmaken, kleding verstellen en auto-reparaties. Van elk item werd gevraagd of men daar zelf in voorziet of dat men deze uit het formele of informele circuit betreft. De motivatie van de selectie van de items wordt niet duidelijk. Met gemak kunnen immers andere activiteiten bedacht worden, zoals de aankoop en het onderhoud van fietsen en het reinigen van dekens en slaapzakken (in de machine of naar de stomerij). De hoogste percentages 'doe-het-zelfen' vinden we bij huishoudelijk werk (80%-90%), de eigen administratie en baby-sitten. De activiteiten die mensen regelmatig moeten verrichten, zoals baby-sitten/kinderverzorging, roepen overigens wel enige vraagtekens op. Als iemand één avond in de week gebruik maakt van een oppas, is dat dan informele dienstverlening of zes avonden 'doe-het-zelfen'? De diensten waarvoor mensen relatief veel gebruik maken van het informele circuit zijn baby-sitten, ingrijpend vermaakwerk van kleding en timmerwerk. Wat betreft de informele dienstverlening is in de enquête geen onderscheid gemaakt tussen het betaalde en onbetaalde informele werk.

In een volgend hoofdstuk worden naar aanleiding van het Amsterdamse onderzoek en de literatuur de factoren besproken die vraag en aanbod van informele arbeid beïnvloeden. Voor de zwarte sector gaat het dan voor een groot deel om factoren die met de kosten van arbeid samenhangen, zoals de belastingwetgeving, en om factoren die met de behoefte aan flexibele arbeid te maken hebben. Het bestaan van inkomensverschillen blijkt een belangrijke factor te zijn, een laag inkomen bevordert aanbod van informele arbeid, terwijl mensen met een hoog inkomen sneller bepaalde diensten 'zwart' zullen kopen, zij hebben veelal minder tijd voor 'doe-het-zelfen'. Voor de 'huishoudelijke en commu-

nale sector' is het bijna niet mogelijk om over vraag en aanbod te spreken omdat er geen sprake is van een markt. Voor deze sector is de vraag interessant waarom mensen voor bepaalde diensten gebruik maken van ofwel de informele of formele sector ofwel van doe-het-zelfen. Vanzelfsprekend speelt ook hier de kostenfactor een grote rol.

In het tweede empirisch onderzoek dat in dit boek besproken wordt, komt een groot deel van de opgespoorde factoren terug. In zes plaatsen, Etten-Leur, Goes, Landgraaf, Laren (NH), Lelystad en Oude Pekela, is de aard van de informele economie onderzocht met dezelfde methoden die in het Amsterdamse onderzoek zijn gebruikt. Twee vragen kregen hier bijzondere aandacht: de vraag naar de invloed van lokale omstandigheden op de informele economie en de vraag naar de relatie tussen de kenmerken van huishoudens en hun deelname aan de informele economie. Wat betreft de lokale omstandigheden is het interessant om te lezen hoe de vakbonden en de katholieke kerk een belemmerende respectievelijk stimulerende invloed hebben gehad op de informele economie. Uit de kenmerken van de huishoudens die actief zijn in de informele economie kan men afleiden dat ook de toegang tot deze economische sector ongelijk verdeeld is. Deze algemene constatering had de auteur wat mij betreft voor een aantal specifieke groepen verder kunnen uitwerken. Goede contacten, vooral met 'gewone' werkenden, en specifieke vaardigheden, bijvoorbeeld technische, zijn noodzakelijk om informeel werk te kunnen doen. Vooral werklozen blijken minder contacten te hebben dan werkenden en meer belemmerd te worden door de strengere controle op hun activiteiten. Ook het verschil in maatschappelijke positie tussen mannen en vrouwen wordt weerspiegeld in de informele economie. De participatie van vrouwen is lager en als vrouwen actief zijn binnen de informele economie dan betreft het veel 'doe-het-zelfen' en werk dat slecht betaald wordt, zoals schoonmaken en oppassen. Doordat het huishouden als analyse-eenheid genomen is, komen de verschillen tussen mannen en vrouwen slechts gedeeltelijk uit de verf.

In het hele boek wordt af en toe verwezen naar het belang dat beleidsmakers bij de resultaten kunnen hebben, maar pas in het laatste hoofdstuk wordt duidelijk hoe de auteur dit bedoelt.

Het gegeven dat de informele economie de maatschappelijke ongelijkheid versterkt, geeft volgens Renooy de noodzaak aan om een beleid te ontwikkelen dat gericht is op de herverdeling van alle soorten werk. Dit roept associaties op met het bekende streven van de vrouwenbeweging naar herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid, maar hier wordt door de auteur niet op ingegaan. Hij richt zich op de mogelijkheden om informeel werk om te zetten in formeel werk. Als belangrijkste elementen daarvoor worden de verlaging van de kosten van arbeid genoemd en de herziening van het stelsel van sociale zekerheid. In hoog tempo wordt het huidige werkgelegenheidsbeleid besproken, onder meer de ontwikkelingen rond de arbeidspools. Zeker in het Engels ligt dit tempo wat te hoog, de betekenis van de 're-orientation-conversations' en het 'Youth Guarantee Plan' is immers niet zonder meer duidelijk. Het boek besluit met een pleidooi voor een basisinkomen omdat dit zowel kan leiden tot de verlaging van de kosten van arbeid als tot een vermindering van de belemmeringen voor werklozen.

Boukje Cuelenaere

Erasmusuniversiteit, RISBO, afd. Emancipatie-onderzoek

Paul de Laat, Een kwestie van vertrouwen; Sociale effecten van de invoering van matrixstructuren in R&D organisaties. Een casestudie van de organisatie-ontwikkeling bij Scholten-Honig Research. Groningen, Wolters Noordhof, 1990. ISBN 9001 519008, prijs f 68,00

De Laat's dissertatie beschrijft de reorganisatie van de research-afdelingen van het voormalige zetmeelconcern Koninklijke Scholten-Honig (KSH). Gedurende de eerste helft van de jaren zeventig is KSH ontstaan uit een reeks fusies. Als gevolg van deze ontstaansgeschiedenis is de R&D verspreid over vier locaties en zijn er verschillende problemen: doublures, matige kwaliteit, coördinatieproblemen en motivatieproblemen. De KSH directie besluit de R&D op één plek te concentreren. Bovendien wordt besloten om bij KSH-research (SHR) een matrix-organisatie in te voeren.

Dit, zo legt De Laat in hoofdstuk 1 uit, is in overeenstemming met de organisatiesociologi-

sche literatuur. Het voordeel van een dergelijke organisatievorm is dat enerzijds via de functionele lijn menskracht en apparatuur efficiënt kan worden beheerd en ingezet, terwijl medewerkers hun deskundigheid binnen functionele eenheden kunnen vergroten (daar zitten tenslotte de vakgenoten). Anderzijds maakt de horizontale projectorganisatie het mogelijk om gecoördineerd, snelen marktgericht produktontwikkeling ter hand te nemen. Positieve effecten van de matrix-organisatie zijn onder andere een toenemend innovatief vermogen, toenemende motivatie en kennisontwikkeling. Mogelijke nadelen zijn een toenemende overhead en communicatielasten, maar ook stress en conflicten. Invoering van matrixstructuren is derhalve riskant; er is sprake van kansen, maar ook van risico's. Overigens was de grote overhead bij SHR juist een argument vóór de invoering van de matrix. Deze organisatievorm werd gekozen om te voorkomen dat door de fusie van de verschillende researchvestigingen managers overbodig zouden worden. In de matrix was plaats voor iedereen, hetzij in de horizontale als in de verticale lijn.

Bij SHR gaat de invoering van de 'leiderschapsmatrix' gepaard met een verandering van het 'mechanisch regime' in een meer op vertrouwen gebaseerd 'organisch regime' (De Laat, blz. 16). Dat heeft implicaties voor de taakstructurering, voor de discretieruimte, voor de leiderschapsstijl en voor de coördinatiemechanismen en, meer in het algemeen, voor de aard van de ruilverhouding binnen de arbeidsorganisatie (blz. 18). Afhankelijk van de arbeidsoriëntatie van betrokken werknemers, beïnvloedt dit de kwaliteit van het werk. Bijvoorbeeld als men een 'organisatorische' of een 'professionele' arbeidsoriëntatie heeft, zal een mechanisch regime negatief worden gewaardeerd, leidend tot lage arbeidsprestatie, slordig werk en hoog ziekteverzuim. De bestaande literatuur is volgens De Laat te zeer gericht op 'matrisering' als technisch-organisatorische verandering, die slechts wordt geëvalueerd in termen van efficiëntie en effectiviteit. De these van De Laat is nu dat de invoering van een leiderschapsmatrix én van een meer organisch organisatieregime sociale effecten heeft op de verschillende echelons van SHR, die bepalen of de matrisering een succes wordt of niet (blz. 15). Dit is volgens De Laat het meest pregnant het geval bij leiderschapsmatrisering.

ces, waarop hij zich in zijn boek concentreert. Om de sociale effecten te verhelderen, gebruikt De Laat de ruiltheorie, en hij voorspelt dat de organisatieverandering positief zal worden begroet door de lagere echelons bij SHR.

Zoals De Laat in de theoretische beschouwing stelt, hangt de waardering van de gevolgen van de matrisering af van de arbeidsoriëntatie van betrokkenen. In hoofdstuk 7 meet De Laat de (vooral professionele) arbeidsoriëntatie binnen de lagere echelons, waarna hij laat zien dat in termen van deze oriëntaties de arbeidstevredenheid toeneemt. Men wint op veel aspecten (hoofdstuk 8 en 9). Zo is er sprake van kennisverbreding, neemt het inzicht in de betekenis van het eigen werk toe (en daarmee de arbeidsmotivatie) en worden inspraak-mogelijkheden groter. Mogelijke problemen als rol-ambigüiteit, overbelasting en stress kunnen optreden, maar kunnen ook worden voorkomen.

De winst- en verliesrekening voor de hogere echelons is moeilijker op te maken. Daar verandert de lijnorganisatie in een management-driehoek, bestaande uit de directeur(en), de projectmanagers en de functionele managers. Afhankelijk van de positie die men innam vóór de matrisering werd de verandering geïnterpreteerd als een toename van institutionele vertrouwen dan wel van institutioneel wantrouwen. In het laatste geval doen volgens De Laat allerlei vormen van politiek hun intrede: beslissingen, maar ook de procedures, de regels en zelfs de matrix wordt inzet van strijd.

In de hoofdstukken 10-14 bespreekt De Laat de effecten van de matrisering op het management, waarbij hij ook weer de arbeidsoriëntatie en de arbeidssatisfactie meet. Waar de projectmanagers in het algemeen de matrisering positief waarderen, blijken de functionele managers dat heel anders te zien. Hun bevoegdheden werden uitgehold: ze waren niet meer betrokken bij de vaststelling van het R&D beleid, en verloren ze zeggenschap over de projecten. Bovendien waren ze erg ontevreden over de gevolgde procedure: alles was voorbereid door een commissie bestaande uit de directeuren en de (toekomstige) projectmanagers, en alle kritiek op de voorstellen vanuit de afdelingshoofden werd genegeerd. Dit leidde tot een veelheid van conflicten, waarbij allerlei middelen werden ingezet. De afdelingshoofden gebruikten hun positie in de OR en hun bevoegdheden als

operationele leiding van de afdeling. De projectleiders reageerden door pogingen de afdelingshoofden te passeren, op basis van hun kennis van de afdelingen waar ze voorheen gewerkt hadden. De conflicten losten pas in de loop der tijd op. Enerzijds door personeelsverloop, waarbij functionele managers verdwenen en vervangen werden door mensen voor wie de functie geen achteruitgang was, en anderzijds doordat de functionele managers weer een deel van de bevoegdheden terug kregen (zoals een bemoeienis met de beleidsvorming). Bovendien ging op den duur een positieve waardering van de technisch-organisatorische voordelen van de matrisering overheersen, alhoewel het als een belemmering werd gezien dat de matrisering niet door de hele onderneming was doorgezet (blz. 230). Een uitzondering daarop bleven de afdelingen van SHR die vooral service-taken hadden. Daar bleef de spanningsverhouding bestaan tussen de inzet van personeel in de researchprojecten enerzijds en de afdelingstaak om voor klanten problemen op te lossen. De Laat meent terecht dat research en service niet in één afdeling moeten worden ondergebracht. In hoofdstuk 15 bespreekt De Laat de machtsverschuivingen door de invoering van de leiderschapsmatrix, waarbij hij een gedifferentieerd machtsbegrip gebruikt. Er blijkt dat, nadat de aanvankelijke conflicten zijn opgelost, de hoeveelheid invloed is toegenomen en iedereen aan invloed heeft gewonnen. Interessant is ook dat de per besluitvormingsgebied meest invloedrijke groepen niet het hoogste in de hiërarchie staan. De kracht van de studie van De Laat lijkt me dat hij indringend laat zien hoe organisatieveranderingen allerlei sociale effecten hebben, die zeker op de korte termijn, van grote invloed zijn op het succes van de reorganisatie. Opvallend is dat de lagere echelons voornamelijk baat hebben bij de veranderingen, terwijl – op de korte termijn – de verliezers in het management zitten. Ook is het interessant te zien hoe de verschillende partijen binnen het management via strategisch handelen op verschillende niveaus het proces van matrisering proberen te beïnvloeden. De Laat maakt plausibel dat het proces van reorganisatie bij SHR consistent begrepen kan worden vanuit een organisatiesociologisch kader, dat de literatuur over matrix-structuren verbindt met de sociologische ruiltheorie en een op Hofstede gebaseerde benadering van ar-

beidsoriëntaties.

Toch denk ik dat de belangrijkste these van De Laat, namelijk 'Doorslaggevend voor het slagen of falen (van de matrisering) is de wijze waarop sociale verhoudingen zich in het nieuwe regime uiteindelijk uitkristalliseren' (blz. 15) niet bevestigd wordt. De case-studie van De Laat laat juist zien dat de problemen in de sociale verhoudingen 'overgangsproblemen' zijn, die in een onderhandelingspel worden opgelost. Na drie jaar blijkt dat door veranderingen in de besluitvormingsstructuur, door compromissen en door personeelsverloop de conflicten zijn verdwenen, en dat iedereen erop is vooruit gegaan. Matrisering van R&D afdelingen is niet alleen technisch-organisatorisch maar ook sociaal 'uiteindelijk' een positieve ontwikkeling. De sociale risico's lijken gering.

Meer moeite heb ik met het laatste hoofdstuk, waar De Laat de resultaten van de SHR case-studie probeert te generaliseren tot 'theoretische proposities' (blz. 254). Daar worden de resultaten die betrekking hadden op één leiderschapsmatrix veralgemeniseerd tot andere vormen van matrisering in R&D-organisaties. Daaruit leidt hij bovendien nogal snel aanwijzingen voor het organisatorisch handelen af. Hier worden nadelen van de gekozen case-studie methode duidelijk. Ook al stelt De Laat dat hij niets kan zeggen over de empirische frequentie van de geconstateerde verschijnselen, had hij tenminste iets kunnen zeggen over de mate waarin SHR een 'typische' research organisatie is. Het is bijvoorbeeld de vraag of de personele opbouw en de technologische omgeving van SHR lijken op die van andere bedrijven met interne research. Daarnaast doet zich het probleem voor dat KSH geliquideerd werd op het moment dat de reorganisatie van SHR min of meer was afgerond. Daardoor kunnen lange termijn effecten niet worden meegenomen in de analyse. Hiermee wil ik niet suggereren dat de case-studie methode onbruikbaar is. Integendeel, De Laat's onderzoek laat juist zien dat een case-studie wel degelijk gestructureerd kan worden opgezet en tot precieze resultaten kan leiden. Men moet alleen erg voorzichtig zijn met de veralgemenisering ervan. Uiteraard is De Laat zich hiervan bewust, en hij pleit dan ook voor replicatie onderzoek (blz. 254). Gezien de omvang van de rapportage en de tijdsduur die een enkele case-studie als die van De Laat kost, zou

ik voor generalisatie meer 'economische' designs prefereren.

Peter van den Besselaar

Universiteit van Amsterdam

Vakgroep Sociaal-Wetenschappelijke Informatica

Korte boekenberichten/binnengekomen boeken

L. Bouckaert, H. De Witte, L. Lagrou, B. Overlaet en E. Schokkaert: Wie verdient meer? Leuven/Amersfoort, Acco, 1990

Het boekje geeft een vrij consciëntieus overzicht van het onderzoek over de rechtvaardigheid van inkomensverschillen dat uitgevoerd is door het Centrum voor Economie en Ethiek en door het Centrum voor Gemeenschapspsychologie van de Katholieke Universiteit van Leuven. De kern van het overzicht bestaat uit de bespreking van de opinies van ongeveer 800 leden van de actieve Vlaamse bevolking die in 1988 zijn geënteerd. Vergelijking met de resultaten van vergelijkbaar Nederlands onderzoek van eerdere datum ligt voor de hand en wordt door de onderzoekers hier en daar, maar te weinig, gemaakt. In het licht van deze vergelijking zijn de resultaten overigens niet zo verrassend: meer inkomensgelijkheid is wenselijk, voor zichzelf acht men een hoger inkomen meer billijk, de belastingdruk is te hoog, inkomens houdt men het liefst geheim, verschillen op basis van inspanning zijn acceptabel. De vragenlijsten en de analyses zijn ten dele ontleend aan Nederlandse voorbeelden. Qua theoretische diepgang heeft het boekje niet zo veel te bieden en lijkt na te ijlen op eerdere discussies die in Nederland zijn gevoerd.

C.P.M. Knipscheer en T.C. Antonucci (Eds.) Social network research: substantive issues and methodological questions, Amsterdam/Lisse, Swets en Zeitlinger, 1990

De aanleiding van dit interessante boek is een workshop, gehouden aan de Vrije universiteit in 1987 over de ontwikkeling van het sociaal netwerkonderzoek in Nederland. Door het vaststellen van de relaties tussen personen kunnen netwerken worden gelokaliseerd die weer in verband kunnen worden gebracht met individueel gedrag, welzijn, gezondheid, en dergelijke. Het boek bevat korte inzichtelijke

hoofdstukken die los van elkaar te lezen zijn. Het eerste deel bevat belangrijk inhoudelijk onderzoek over afwisselende thema's binnen met name de gezondheidsproblematiek. Stuk voor stuk zijn het heldere onderzoeksverslagen met korte en relevante introducties, een nauwgezette presentatie van de resultaten en afgesloten door korte discussies. Het tweede deel gaat over methodologische kwesties die eenvoudig worden gepresenteerd: procedures om de leden van een netwerk te lokaliseren, testhertest betrouwbaarheidsonderzoek, delination-procedures, en dergelijke. Een zorgvuldig geredigeerd en waardevol boek dat ook toegankelijk is voor onderzoekers en studenten die niet in netwerkanalyses ingevoerd zijn. (JvG)

N. van den Heuvel (red.), Informatietechnologie en Arbeidsorganisatie in de Dienstensector, SISWO International Research Seminar on Work, nr. 3, Amsterdam, oktober 1991, 156 blz., gratis

In deze bundel zijn een aantal papers opgenomen over de besluitvormingsprocessen rond de invoering van nieuwe technologie in het bankwezen en in de detailhandel. Ook de gevolgen voor de arbeidsorganisatie en de aard van de dienstverlening worden in de papers besproken.

Siep van der Werf, Allochtonen, een inleiding, Countinho, Muiderberg, 1991, ISBN 90 6283 837 5, 188 blz., f 27,50

De werkloosheid, inkomenssituatie en de onderwijsresultaten van allochtonen komen in dit lesboek, bedoeld voor HBO-studenten, op een informatieve manier aan de orde.

Leo Boon (red.), Werkdruk en personeelsbeleid in de gezondheidszorg, dilemma's bij arbeidsmarkt, salariering, zorgzwaarte en werkdrukgeden, functiedifferentiatie en loopbaanplanning, Stichting Sympoz, Amstelveen, 1991, 128 blz., f 25,50

De lange ondertitel van deze bundel geeft een bijna volledige opsomming van de onderwerpen waarop een groot aantal auteurs hun visie verwoorden. De bundel bevat hun bijdragen aan een symposium over de knelpunten in de gezondheidszorg.

Leo Boon (red.), Managementethiek in de gezondheidszorg, dilemma's bij fusies, commercie, wachtlijsten, middenkader, butgettering en personeelsbeleid, Stichting Sympoz, Amstelveen, 1991, 120 blz., f 24,50

Ook bij deze bundel bevat de ondertitel veel informatie: bedrijfsethische uitgangspunten worden toegespitst op de gezondheidszorg. Ook in deze bundel staan een groot aantal congressbijdragen van wetenschappers, organisatieadviseurs en beleids mensen.

J.P.J.M. Kerssemakers, Kwaliteit van het leiding geven, Investeren in arbeid en management, PM-reeks, uitgeverij H. Nelissen, Baarn, 1991, ISBN 90 244 12471, 242 blz., f 44,50

Leidinggevend en zowel als studenten kunnen dit boek gebruiken om te reflecteren op hun huidige of toekomstige leidinggeven.

Voor wetenschappelijk onderzoek naar leidinggeven is het boek vooral een introductie tot dit terrein.

David Fontana, Sociale vaardigheden op het werk, PM-reeks, uitgeverij H. Nelissen, Baarn, 1991, ISBN 90 244 0536X, 112 blz., f 22,50

In dit boek worden groepsprocessen in de werksituatie onderzocht. Ook dit boek geeft oefeningen en voorbeelden uit uiteenlopende beroepssituaties.

E. Mekkelholt, E. Brouwer en W. Praat, Arbeidsmobiliteit en beloning in Nederland, samenvattend overzicht, OSA-werkdocument W88, Den Haag, juli 1991, 40 blz., f 19,-

Verskil in beloning is bepaald niet de enige factor die de arbeidsmobiliteit beïnvloedt. Opnieuw wordt deze conclusie getrokken, nu ook op basis van de derde golf van het OSA-arbeidsaanbodpanel. Het complexe proces van arbeidsmobiliteit wordt in deze OSA-publikatie uitgebreid onderzocht.

H. de Gier, P.F. van der Heijden, J.G.F.M. Hoffmans, T. van Peijpe, S. Simitis, Gekantelde arbeidsverhoudingen, Samson Tjeenk Willink, Alphen aan de Rijn, 1991, ISBN 90 6092 534 3, 101 blz., f 25,75

De vraag naar de arbeidsverhoudingen in de jaren negentig was aanleiding voor een debat, georganiseerd door het Hugo Sinzheimer Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Deze publikatie bevat een samenvatting van de bijdragen aan de discussie.

(KT)